

А. А. Самінджанаў, С. А. Сігаева

АСАБЛІВАСЦІ ПРАВАПІСУ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ (РУСКАЙ) МОВЫ Ў СТАТУТАХ ВКЛ

Беларуская мова мае даўнюю гісторыю. Найболей вядомым дакументам, што фактоўна з'яўляецца адной вялікай вытрымкай старажытнай формы беларускай мовы з'яўляецца Статут Вялікага Княства Літоўскага. Даследванне дадзенага зводу законаў паказала, што правапіс дакумента, негледзячы на вышэйшы заканадаўчы статус, не быў кадыфікаваны. З'явы, назіральныя ў ім, можна звязаць з рознымі эпохамі. Прысутнічалі розныя варыянты напісання, што або нагадвалі сучасны, або, часцей, старэйшыя мадэлі артаграфіі, рысы якіх цалкам зніклі з сучаснай мовы. Варта заўважыць, што алфавіт гэтага варыянту мовы адрозніваўся ад сучаснага, у прыватнасці, меў зніклыя літары.

Алфавіт канца шаснаццатага стагоддзя, згодна са Статутам рэдакцыі 1588 года.

Аа Бб Вв Гг Дд Єє Еє/Ее Жж Ss Зз Ии Іі Кк Лл Мм Нн Оо Пп Рр Сс Тт Уу/ Фф Хх Gw Цц Чч Шш Щщ Ъъ Ыы Ьь Ъ̆̇ Юю Аа Ӣӣ П̆̇ Vv S, Ӣ, П, Ө, V з'яўліся выключна лічбамі, інакш не ўжываліся. І ўжывалася як літара вельмі рэдка – адзінкавыя выпадкі ўжывання ў Статуце, а найчасцей была лічбаю (10). Ъ тады ўжо выходзіла з ужывання. ІА ды А выконвалі функцыю Я і фактычна былі адною літарай. Ужыванне Є і Е залежыла выключна ад месца ў слове, але выконвалі яны функцыю сучаснай літары Е.

Улічваючы гэтае, прэйдзем да асноўнай часткі артыкула, што параўноўвае шэраг сучасных з’яў правапісу са з’явамі, што былі на іхнім месцы тады.

Зацвярдзелыя. Пераход В, Л да У/Ў

Колькасць літар, што пазначаюць зацвярдзелыя гукі, амаль супадае з сённяшняй (няма ў сучаснай мове толькі Ц). Пасля шыпячых літар (Ж, Ш, Ч, Щ) амаль ніколі не ўжываюцца літары, якія на пачатку словаў ды пасля галосных маюць два гукі: [й'] ды іншы галосны (гэтак званыя “ётавыя галосныя”). У словах пасля шыпячых у ненаціскным становішчы прысутнічае галоўным чынам О замест этымалагічнага стараўсходнеславянскага Е: человекъ, чеснокъ, жона, чотыри. Гэта напісанне супярэчыць сучаснаму напісанню літары А не пад націскам. Е пасля шыпячых пісалася, аднак, там, дзе раней яе бракавала, але дзе была літара з падобным гукам. Напрыклад, на месцы ера “пярэдняязычнага” (Б) ў парадкавым лічэбніку “четвертый” (чацверты) Е ўзнікла праз падаўжэнне гука літары Ь са старажытнай ўсходнеславянскай формы “чътыри”. Гэта адрозніваецца ад колькаснага “чотыри” (чатыры), які пайшоў ад формы, напісанай праз Е пачаткова.

Пасля літар, што пазначаюць шыпячыя і пасля якіх этымалагічна стаяла І (И), неаднаразова сустракалася напісанне Ы, што указвае на канчатковае зацвярдзенне гука ды таксама адпавядае сучаснай арфаграфіі: шынокъ, учынити, маючы, жыдь.

Літара Ц, якая абазначае зацвярдзелы гук [ц] мае тое ж правіла ўжывання галосных пасля яго: у абсалютнай большасці выпадкаў стаіць літара О не пад націскам: умоцованыи, моцонъ. Гэтая з’ява таксама назіраецца ў канчатках назоўнікаў ва ўскосных склонах: чужоземцомъ (давальны склон, множны лік), тубыльцовъ, уроженцомъ (давальны склон, множны лік). Не пад націскам знаходзіцца Е толькі ў выпадках давальнага ды меснага склонаў у назоўніках першага скланення, дзе сёння пішацца Ы: параўнайце “матце”, “жонце” ды “матцы”, “жонцы”.

Пасля літары Р, якая пазначае альвеялярны пошчак [р], не пад націскам Е не пераходзіла ў О на пісьме: чэрэз, преложонъ, бэрэстєискии. Аднак варта адзначыць, што гэта не з’яўляецца прыкметай наяўнасці палаталізацыі [р], як на Полаччыне, Віцебшчыне ці Смаленшчыне (паўночна-ўсходнія гаворкі). Літара Ё/Е, што з’яўлялася аналагам сучаснай Е, але пасля зычных (Е была або на пачатку слова, або пасля галосных ды вымаўлялася як [й’э]), мела два гукі: [’э] ([э] з папярэдняй палаталізацыяй) ды чысты [э]. Выпадкі з апошнім былі ў словах з зацвярдзеннем або дзе зараз стаіць Э пасля звычайных цвёрдых, як тут: параўнайце “пєвный”, “тєжъ” з “пэўны”.

Вяртаючыся да літары Э варта заўважыць, што ўжывалася яна толькі ў грэка-лацінскіх запазычаннях накшталт слова “интерэгня” (інтэррэня, бескаралеўе – з лацінскага *interregnum*), а ў сучасным варыянце была ўведзена другасна, з рускай (расійскай) мовы.

Літара Ў, што зараз абазначае паўгалосны зацвярдзелы гук [ў], аналагічны англійскаму [w], адсутнічала ў рускай мове, бо яе прататып быў

вынайзены В. Дуніным-Марцінкевічам у якасці літары лацінкі *Ů* (менавіта з дыякрытыкай вострага акцэнта, а не брэвісам). Гістарычна, там, дзе сёння прысутнічае літара *У* або *Ў* і гук [ў], былі: 1) прыстаўкі, што пачыналіся на В; 2) карані, якія мелі Л пасля галоснага; 3) канчаткі ўскосных склонаў назоўнікаў; 4) суфіксы прыналежаўных прыметнікаў мужчынскага роду ды 5) карані (галоўным чынам мужчынскіх імёнаў), што мелі В пасля галоснага на канцы.

Аканне

Можна зрабіць выснову, што ў пісьмовай рускай мове пры ненаціскным становішчы этымалагічнае напісанне *Е* змянялася напісаннем *О* пасля шыпячых літар *і Ц*, дзе ў выпадку апошняй магла быць *Е*, калі дагэтуль на тым месцы была *Ѣ*. *О* не пад націскам жа было пасля незацвярдзелых цвёрдых, што нагадвае сучасную рускую, украінскую ды польскую мовы. Узнікае лагічнае пытанне: ці вокалі ліцвіны 16 стагоддзя? Хутчэй не, прынамсі датычна тагачаснай Віленшчыны. Гэты адказ вынікае з таго, што ў тэксце Статута прысутныя адрукоўкі, якія падказваюць, што пісьмовае воканне – гэта хутчэй старое вымаўленне, якое проста засталася на пісьме, але ўжо стала замененым аканнем ў размоў: выпадковае напісанне “даросши” замест “доросши”, “домагатисѣ” замест “домогатисѣ”.

Эпентэза ў запазычыннях. Пратэза. Дыярэза

Эпентэза, або ўстаўка гука, – з’ява, уласцівая як і родным словам, так і запазычанням у сучаснай беларускай мове. У апошніх сустракаецца ў лацінскіх або грэчаскіх тэрмінах паміж дзвюма галоснымі.

Што тычыцца пратэзы, прынамсі пісьмовая руская мова не мела пратэзы (прыстаўных зычных) на пачатку слова перад галоснай: “всмь” замест “восем”, “внъ” замест “ён”, “вжикъ” замест “вожык”, “вко” замест “вока”, “вбыискъ” замест “вобыск”. Дыярэза жа не часта ўжывалася ў пісьмовай мове: “устный”, “властный”, “наместникъ”, “местцо”. Выпадкі, аднак, былі: “власность”, “шеснадцатыи”.

Фрыкатыўны [Г]. Выбуховы [Г]

Гэтыя два гукі ўжо былі адрозныя, што відавочна з правапісу. Для выбуховага [г], што быў пераважна ў запазычаннях, выкарыстоўвалася лігатура “КГ”: кгвалтъ, кглѣит, кгродский. Бачна, што вымаўляючы [г] ды [к] у адначасе ліцвіны прагнулі імітаваць [г]. Гэтая лігатура супрацьпастаўлялася літары *Г*: голывщина, горло, горячыи.

Яканне, дзеканне, цеканне

Яканне, або пераход *Е* ў *Я* (або *А*) часцей у першым складзе перад націскам цалкам адсутнічае: седети, безъвинне (прыслоўе).

Адсутнічалі таксама дзеканне з цеканнем на пісьме. Гэты спосаб палаталізацыі праз утварэнне афрыкатаў [дз'] ды [ц'] не адлюстраваны на пісьме агулам.

Вынік

Мова 16 стагоддзя ўжо была на шляху да сучаснасці. Відавочная наяўнасць сучаснага набору зацвярдзелых зычных, адрозненне [г] ды [г], выпадкі акання ды адлюстраванне гука [ў] у прыстаўках ды прыназоўніках. Існуе

эпэнтэза амаль што ў сучасным выглядзе, асабліва ў запазычаннях. Аднак, ў тэкстах адсутнічае дзеканне, цеканне, яканне. Вышэй жа апісаных аканья ды патэнцыйнага [ў] вельмі небагата і яны хутчэй выглядаюць як памылка ці адрукоўка, але граюць ролю фанетычнай падказкі.